

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Светлічний І. В.

ВСТУП

Актуальність дослідження відновного правосуддя в контексті протидії злочинності неповнолітніх зумовлена необхідністю пошуку більш ефективних (гуманістичних) механізмів реагування на правопорушення, орієнтованих на відновлення соціальної справедливості, ресоціалізацію правопорушників та захист приватно-правового інтересу потерпілих, а відтак й захист інтересів суспільства. Особливої значущості зазначена проблематика набуває в сучасних умовах реформування процесуально-правових інститутів України з урахуванням завдань повного відновлення держави та її євроатлантичного вектору розвитку. Відновне правосуддя (в розумінні кримінальної юстиції), як показано нижче, суттєво сприяє зменшенню рецидиву серед неповнолітніх та зміцненню профілактичного (пробатійного) потенціалу правової системи загалом¹.

У цьому розділі монографії здійснено комплексний аналіз теоретичних, кримінологічних та кримінально-правових аспектів відновного правосуддя з акцентом на його застосування щодо неповнолітніх правопорушників.

У першому розділі розглянуто теоретичні основи відновного правосуддя. Зокрема, проаналізовано методологічні засади дослідження відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх, правову природу відновного правосуддя в контексті кримінальної юстиції і кримінології, передумови виникнення та історичний розвиток концепції відновного правосуддя, а також міжнародно-правові та порівняльно-правові аспекти відновного правосуддя.

У другому розділі висвітлено кримінологічну характеристику відновного правосуддя. В тому числі, досліджено характеристику особистості неповнолітнього правопорушника, звернуто увагу на необхідність захисту приватно-правового інтересу потерпілого при реалізації програм відновного правосуддя, обґрунтовано профілактичний потенціал відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх.

У третьому розділі розглянуто кримінально-правові аспекти відновного правосуддя. Зокрема, проаналізовано відновне правосуддя як альтернативу кримінальній відповідальності, процесуальні аспекти застосування відновного правосуддя, перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні.

¹ Светлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх: герменевтичний, історичний, психологічний аспекти. *Трансформація правової системи та захист прав людини під впливом воєнного стану*. 2024. С. 212–235.

Запропонована структура дозволяє всебічно розкрити сутність відновного правосуддя як інноваційного інструменту сучасної кримінальної юстиції щодо неповнолітніх.

Особливої уваги в контексті вивчення досвіду модернізації процесуальних механізмів та зміцнення справедливості (правових та порівняльно-правових аспектів) заслуговують європейські моделі відновного правосуддя, які переважно ґрунтуються на принципах діалогу, відновлення завданої шкоди та ресоціалізації і впроваджені в більшості країн Європейського Союзу з акцентом на неповнолітніх правопорушників.

1. Теоретичні основи відновного правосуддя

Проблематика дослідження теоретичних основ відновного правосуддя охоплює кримінальне право як галузь, що регулює відносини між державою та особою, яка вчинила кримінальне правопорушення; кримінологію як науку, предметом якої є злочинність, її детермінанти, причини та умови, особа правопорушника, а також заходи профілактики злочинності; кримінальний процес як систему розслідування злочинів та здійснення правосуддя². Також приділено увагу пробації та звільненню від відповідальності чи від покарання. Саме ця міжгалузєва природа обґрунтовує комплексний характер дослідження.

Авторське визначення полягає у тому, що відновне правосуддя є комплексним підходом до реагування на протиправну поведінку, включаючи вирішення конфліктів та кримінальних правопорушень, який орієнтований на відновлення завданої шкоди, досягнення примирення сторін, встановлення соціальної гармонії та ефективну протидію злочинності. Доведено, що відновний підхід сприяє активізації та фасилітації позитивної взаємодії між сторонами конфлікту, забезпечуючи досягнення взаєморозуміння, узгодження етапів примирення та гармонізацію відносин між протилежними сторонами³.

Найпоширенішою формою є медіація між жертвою та правопорушником, яка на законодавчому рівні доступна в Австрії, Бельгії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Польщі, Чехії та інших країнах, і передбачає прями або опосередковані зустрічі сторін для досягнення угоди про компенсацію чи вибачення (включаючи стадію досудового розслідування). Іншою статистично значущою практикою є сімейні групові конференції, що застосовуються в Бельгії, Північній Ірландії, Ірландії, Нідерландах та Великобританії із залученням родини, спільноти та потерпілих до колективного планування відновних заходів. Крім того, в окремих країнах, розвинуті практики примирення (наприклад, в Угорщині та Бельгії) та публічні вибачення чи «виправні» роботи з відновним спрямуванням⁴.

² Светлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 383–386. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.69>.

³ Светлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254–257. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/63>.

⁴ Svetlichnyi I. V., Svetlichna M. I., Svetlichna D. I. AGREEMENTS AND MEDIATION INVOLVING MINORS. LEGAL STANDARDS FOR ENSURING THE RECONSTRUCTION OF POST-WAR UKRAINE AMIDST INTEGRATION INTO THE

Емпіричні дослідження (Dünkel F., Horsfield P., Parosanu A.) свідчать про доведену ефективність саме цих моделей, демонструючи високий рівень задоволеності учасників (80–97%), зниження рецидивної злочинності (зокрема, в Австрії – 14% рецидиву після медіації порівняно з 33% після традиційних санкцій, а за результатами мета-аналізів – невелике, але статистично значуще загальне зменшення рецидиву), зменшення відчуття страху та посттравматичних симптомів у потерпілих, зростання емпатії в правопорушників, а також економію ресурсів кримінальної юстиції⁵.

Позитивні ефекти (відновного правосуддя) є найбільш вираженими за умов добровільної участі, належної підготовки фасилітаторів та застосування до неповнолітніх або злочинів невеликої тяжкості, хоча рівень інституціалізації та впровадження практик залишається нерівномірним у різних європейських юрисдикціях⁶.

Питання приватноправового інтересу в кримінальному праві розглянуто у працях В. Ф. Шаблистого, О. Ю. Маринич, О. Я. Гуняк та інших авторів, на підставі чого можемо дійти до висновку про те, що узгодження приватних і публічних інтересів є ключовим фактором формування громадянського суспільства, а отже, навіть у традиційно публічній сфері кримінального процесу необхідно враховувати приватні інтереси учасників. Зокрема, В. Ф. Шаблистий обґрунтовує пріоритетність прав потерпілого, протиставляючи їй презумпції невинуватості обвинуваченого, що фактично підвищує статус приватного інтересу (інтересу потерпілого) над публічним і відображає людиноцентристську парадигму сучасного кримінального права. О. Ю. Маринич запропонувала конкретні законодавчі зміни до кримінального процесуального права, спрямовані на підвищення ефективності захисту прав особи та забезпечення належного балансу приватних інтересів учасників кримінального провадження. О. Я. Гуняк розглядає дуалізм права через призму інтересів і обґрунтовує необхідність інтеграції приватноправових елементів у кримінальне право. Запропоновані підходи отримали подальший розвиток у рамках даного дослідження⁷.

Загальні інструменти відновного правосуддя включають медіацію, угоди про примирення, укладені в межах відповідних програм, програми допомоги правопорушникам, орієнтовані на корекцію їхньої поведінки (зокрема, через додаткову освіту, психотерапію або консультування), а також неформальне та офіційне спілкування, примирювальні зустрічі між потерпілим і

EUROPEAN UNION. 2024 [Book chapter]. DOI: 10.30525/978-9934-26-492-4-19. Part of ISBN: 9789934264924. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-492-4-19>.

⁵ Dünkel F., Gebauer D., Kestermann C. Mare-Balticum-Youth Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform. 2005. N. 88. P. 215–239.

⁶ Светлічний І. В., Аліреза Ахмаді, Светлічна М. І. ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ У ПРОТИДІІ ЗЛОЧИННОСТІ В КРАЇНАХ СХОДУ: ТРАДИЦІЙНІ ЦІННОСТІ ТА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. *Молодий вчений*, 2024. DOI: 10.32839/2304-5809/2024-4-128-34. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-4-128-34>.

⁷ Співвідношення угоди про примирення та медіації в кримінальному процесі відновного правосуддя щодо неповнолітніх / І. В. Светлічний та ін. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2024. № 44. С. 86–95.

правопорушником, під час яких сторони спільно обговорюють інцидент, обмінюються досвідом, визначають шляхи відшкодування шкоди; зустрічі у форматі кіл, що залучають зацікавлених осіб (стейкхолдерів) з обох сторін, для колективного обговорення наслідків правопорушення, пошуку шляхів компенсації завданої шкоди та відновлення порушених відносин. Звідси можна дійти висновку, що для ефективної колаборації в групах з протилежними інтересами доцільно застосовувати фасилітацію всередині кожної з груп з однорідними інтересами (груп родичів, сусідів, представників громадськості тощо).

Розглянемо поняття, сутність та кримінально-правове значення відновного правосуддя. Історія слов'ян свідчить, що примирення як спосіб вирішення конфліктів застосовувалося давно. Перші згадки про це належать ще до стародавніх форм судочинства. Праслов'янська лексика у VI столітті нової ери мала всі основні поняття, пов'язані з судом та судочинством. У цей же час з'явився поняття "необходимости заключать перемирие". Виникнення примирення ще в давні часи, коли держава була неоформленою та слабкою і не могла регулювати всі сфери суспільних відносин, свідчить про його природне виникнення. З розвитком суспільних відносин рішення посередників про примирення стали одними з найпоширеніших джерел звичаєвих норм, а пізніше закріплені у законодавстві як судові процедури. Примирення та відповідні процедури зберігалися протягом довгого історичного періоду. Якщо у стародавніх слов'ян примирення закріплювалося звичаєм, наприклад, побратимством, то у XVIII-XIX ст. примирення було оформлено законом у формі Совісного суду, який існував за правління Катерини II і Олександра I.

Жоден не хоче бути покараним – це нормальна реакція людини. Тут необхідно відзначити, що користь і доречність медіації в кримінальному процесі засновані на презумпції провини обвинувачуваного в скоєному правопорушенні. Лише в дуже рідких випадках обвинувачуваний, щиро підтверджуючи свою невинність, а не просто вважаючи себе невинним, може залучатися до процедури медіації з особою, яка заявляє, що стала потерпілим. Якщо обвинувачуваний не готовий взяти на себе відповідальність за скоєне правопорушення, йому доведеться скористатися правом на презумпцію невинності. У процесі медіації правопорушники одержують також можливість просити про прощення й одержувати його. Найбільша користь для правопорушників, можливо, міститься в емоційному і психологічному звільненні від образу "правопорушника" чи "злочинця". Багато хто з "реабілітованих" правопорушників говорить після відбування покарання, що недостатньо просто "сплатити свій борг перед суспільством". Вони продовжують відчувати потребу вибачитися і виправити свою провину перед потерпілим. Засновником концепції відновного правосуддя в нашому сучасному розумінні є американський професор і соціолог Говард Зер. Волгрейв вважає, що відновне правосуддя базується на ідеї, що злочин порушує не тільки закон, але й стосунки між людьми та спільнотою, з чим погоджуються і автори.

Сучасна українська реалізація ідеї відновного правосуддя базується на тому, що в кримінальному судочинстві по окремих категоріях справ (правопорушення невеликої або середньої тяжкості та/або коли

правопорушення вчинено неповнолітнім), принцип невідворотності покарання може бути замінений принципами обов'язковості визнання вини і відшкодування збитків потерпілому (наказ Міністерства юстиції України, МВС України, Офісу Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22.07.2024 «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»).

За Айртсеном сутність відновного правосуддя полягає в тому, що правопорушник визнає відповідальність за свої дії та прагне виправити завдану шкоду, жертва бере активну участь у процесі та задовольняються її потреби, а спільнота сприяє відновленню гармонії.

У кримінально-правовому контексті відновне правосуддя служить альтернативою традиційному покаранню, зменшує рецидив та підвищує задоволеність жертв результатами процесу (Райт). Методи відновного правосуддя включають медіацію між потерпілим та правопорушником, сімейні групові конференції та кола правосуддя (Райт, Волгрейв). Цей підхід сприяє відновленню соціальних зв'язків і зміцненню довіри в громаді. Метафорично можна уявити суспільство як тканину, де злочин створює розрив, а відновне правосуддя намагається з'єднати нитки, відновлюючи цілісність (Зер). Таким чином, відновне правосуддя не лише доповнює кримінально-правову систему, але й пропонує нові перспективи для побудови більш справедливого та гармонійного суспільства (Айртсен, Волгрейв).

Як показано у вище наведених дослідженнях, інструменти відновного правосуддя сприяють зменшенню негативних емоційних станів сторін конфлікту, таких як образа, страх і напруга, а також створює умови для добровільного взяття правопорушником відповідальності за свої дії, здійснення кроків до виправлення наслідків правопорушення та відновлення взаємних відносин між сторонами з протилежними інтересами. Відновний підхід застосовується в більшості розвинених країн світу (понад 80 юрисдикцій) переважно в правосудді щодо неповнолітніх та молоді. У США, Канаді, Великій Британії, країнах Європи, Австралії та Південній Африці функціонує понад 200 програм відновного правосуддя, деякі з яких довели свою ефективність не лише щодо неповнолітніх, а й повнолітніх правопорушників. Встановлено, що жоден інший інструмент традиційного кримінального правосуддя не має такого високого потенціалу для запобігання злочинності неповнолітніх, як механізми відновного правосуддя⁸.

Генева розвитку відновного правосуддя в Україні включає, зокрема прийняття Закону України № 1875-IX від 16.11.2021 «Про медіацію», спільний наказ Міністерства юстиції України, МВС України та Офісу Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22.07.2024 «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є

⁸ Светлічний І. В. Підготовка майбутніх фахівців з напрямку відновного правосуддя: основні поняття, вітчизняний і зарубіжний досвід імплементації, філософська пропедевтика в педагогіці. *Professional training of future specialists amidst modern realities : кол. моногр. Том 2.* Baltija Publishing, 2025. С. 367–386. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-522-8-43>.

підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» та низку інших нормативно-правових актів. Основною ціллю відновного правосуддя, на думку Зера, як в країнах Сходу, так і в країнах Європи та Америки є справедливість, оскільки колективна гармонія є її основною метою.

Наукові праці багатьох вчених-криміналістів і в наш час і раніше були присвячені з'ясуванню поняття, сутності та кримінально-правового значення певної проблеми кримінально-правового характеру, зокрема протидії злочинності неповнолітніх.

Дисертаційна робота Р. С. Кваші присвячена дослідженням насильницької злочинності серед неповнолітніх в Україні як проблеми ювенальної кримінології. Р. С. Кваша обґрунтував що детермінанти насильницької злочинності неповнолітніх мають місце у поєднанні онлайн та оффлайн факторів, які формуються у взаємодії різних соціальних сфер, що оточують неповнолітнього.

Роботи І. В. Однолько присвячені аналізу питань, що стосуються генези кримінальної відповідальності неповнолітніх та компаративістського відображення означеної проблеми, дослідженню злочинності, пов'язаної із втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність, проте, що слід розуміти під кримінально-правовим значенням того чи іншого правового явища автор не досліджує.

Н. С. Юзіковою вперше здійснено науково-теоретичний, історичний, методологічний аналіз пізнання злочинності неповнолітніх, запобігання і протидії їй, а також виходячи з кримінологічного аналізу показників злочинності неповнолітніх та їх прояву в окремих видах злочинів, з'ясовано її особливості, сучасні тенденції, закономірності та заходи запобігання і протидії.

З огляду на це, потребують подальших досліджень перспективи розвитку кримінального та кримінально-процесуального законодавства України в частині можливого звільнення неповнолітніх та молоді від кримінальної відповідальності за умови примирення сторін, відшкодування шкоди та прощення правопорушника потерпілим, зокрема у випадках, коли кваліфікація діяння визначає його як тяжкий або в окремих ситуаціях особливо тяжкий злочин відповідно до ст. 12 КК України.

2. Кримінологічна характеристика відновного правосуддя

Для дослідження кримінологічної характеристики відновного правосуддя необхідно розглянути порівняльний огляд практики правосуддя щодо неповнолітніх у країнах Європи, інших юрисдикціях та поняття віку. Цікавими для цілей нашого дослідження також є певні фізичні особливості, притаманні особистості неповнолітнього правопорушника, які безпосередньо впливають на психологічні наслідки як правопорушення, так і примирення сторін у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Так, лобні долі (*lobus frontalis*) головного мозку неповнолітнього є найбільшими частками кори великих півкуль головного мозку (*cortex cerebri hemispherium*). Лобні долі мають багату дофамінергічну іннервацію (*dopaminergic pathways*), що пов'язано з мотивацією, винагородою та увагою. Пошкодження (або недостатній розвиток) призводить до лобового синдрому (*frontal lobe syndrome*): апатії, абулії, дезінгібіції, персеверацій, змін особистості та порушення соціальної

поведінки. Вказані долі головного мозку продовжують формуватися до 25–30 років, що визначає критичну роль цього процесу у становленні особистості та формуванні поведінкових патернів молодшої людини. Лобні долі, як показано вище, відповідають за функції прийняття рішень, планування, контролю імпульсів, розв’язання проблем та соціальної взаємодії. З урахуванням таких нейробиологічних особливостей можемо зробити висновок про підвищену схильність неповнолітніх та молоді до ризикованої поведінки, імпульсивних дій та недостатнього прогнозування наслідків через незавершене дозрівання відповідних мозкових структур. Поступове дозрівання лобних долей (як у неповнолітніх до 18 років, так і у молоді до 25-30 років) сприяє посиленню самоконтролю, раціоналізації прийняття рішень та кращій адаптації до соціальних норм⁹.

У законодавстві більшості розвинених європейських країн передбачено значно вищий вік, до якого особа має право на спеціальне піклування та підтримку, включаючи можливості звільнення від кримінальної відповідальності, порівняно з українським регулюванням. Зокрема, в юрисдикціях англосаксонської правової системи суди можуть застосовувати звільнення від відповідальності за умови відсутності достатнього рівня розуміння наслідків дій правопорушником. За спостереженнями Г. Андруска, встановлення низької вікової межі кримінальної відповідальності робить саме поняття відповідальності позбавленим сенсу¹⁰.

Підхід, з позиції соціального натуралізму (О. Костенко) акцентує природні аспекти людської поведінки та вплив соціального середовища на формування особистості. Стосовно неповнолітніх це означає домінуючу роль факторів сім’ї, школи, мікросоціуму та ширшого суспільного контексту у детермінації їхньої поведінки та соціалізації. За визначенням академіка О. М. Костенка, який і розробив соціально-натуралістичну методологію вивчення соціальних явищ та протидії патологіям, включаючи злочинність, держава зобов’язана створювати умови для узгодження волі та свідомості нового покоління із законами соціальної природи¹¹.

В аспекті теми цієї роботи слід звернути особливу увагу на те, що в тексті Кримінального кодексу України відсутній термінологічний зворот «молоді люди», хоча він є усталеним у повсякденному вжитку та має історичну тяглість. Оцінні аспекти цього поняття можуть бути нівельовані шляхом проведення судово-психологічної експертизи в конкретному провадженні, що забезпечує допустимість, достовірність та достатність доказової бази відповідно до нормативних стандартів (Бучківська В. Л)¹².

⁹ Дубовик О. Розвиток відновної юстиції в романо-германській правовій системі // *European Journal of Prison and Probation*. EPPD. 2015. Vol. 2, no. 2. Pp. 47–66.

¹⁰ Светлічний І. В. До питання розвитку концепції, форм і принципів відновної правосуддя у зарубіжних країнах. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в період воєнного стану* : збірн. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів. 2024. С. 138–142.

¹¹ Костенко О. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори : монографія. Київ. 2020. 812 с.

¹² Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. *Юридичний науковий та електронний журнал*. 2023. № 3. С. 368–372. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/87>.

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення правопорушення виповнилося шістнадцять років, тоді як особи віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років відповідають лише за певний перелік злочинів (ч. 2 ст. 22 КК України). Проте, злочини, передбачені цією частиною, статистично домінують у структурі злочинності осіб до 20-30 років у більшості європейських країн¹³.

Попри формальну визначеність віку, з якого настає кримінальна відповідальність у кримінологічних дослідженнях доцільно притримуватися більш широкого підходу до розуміння поняття «неповнолітній». Під неповнолітнім слід розуміти кожну людську істоту (дитину) від народження до досягнення нею 18-ти років. Згідно зі Статтю 6 Сімейного кодексу України, неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а малолітньою вважається дитина, яка не досягла чотирнадцяти років. Примітно, що відповідний вік рахується не з дня народження людини, а з першого наступного за днем народження дня, що важливо в контексті дослідження, якщо припустити, що більша вірогідність настання злочину існує саме в день народження. Таке положення встановлено у статті 192 Цивільного кодексу України. Згідно з цією статтею, вік особи визначається з наступного дня після її народження.

Р. С. Квашею на основі аналізу статистичних даних та наукових джерел, на які автор посилається, визначено такі вікові особливості неповнолітніх, які вчинили насильницькі злочини, у тому числі у взаємозв'язку з іншими соціально-демографічними характеристиками: зростання кримінальної активності неповнолітніх припадає на першу вікову кризу (15–17 років); інтенсивніша кримінальна активність обумовлюється старшим віком неповнолітнього злочинця; виховання неповнолітніх у неповних сім'ях (приблизно 50%); більше половини засуджених неповнолітніх ніде не навчалося і не працювало; перебування неповнолітнього на момент вчинення насильницького злочину у стані алкогольного сп'яніння. В роботі враховані постулати природного права та принципи соціального натуралізму, розроблені академіком О. М. Костенко, обґрунтовано, що злочинність неповнолітніх – це протиприродне соціальне явище, обумовлене патологією формування волі і свідомості неповнолітнього, що виявляється у застосуванні фізичного або іншого насильства. В роботі підтримано ідею виокремлення вікової неосудності, яка відображає психофізіологічні особливості неповнолітніх, які формально досягли віку, з якого настає відповідальність за КК України, що матиме значення для притягнення особи до кримінальної відповідальності, що в повній мірі співпадає і з думкою автора.

Проблема особистості злочинця є ключем до розуміння сутності злочинності. Усвідомлення особистості неповнолітнього правопорушника допомагає вирішувати інші кримінологічні питання, такі як причини та умови насильницької злочинності серед неповнолітніх та способи її запобігання. Людина – відносно автономна істота, її вчинки залежать від зовнішнього

¹³ Павловська А. А. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх (зарубіжний досвід). *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2016, № 1(6).

середовища не автоматично, а через її свідомість та волю. О. М. Костенко детально досліджував питання особистості злочинця у своїх працях. Він вказує, що те, що в нормативному розумінні називається особистістю злочинця (тобто людини, яка порушила кримінально-правову норму), в соціопсихологічному контексті є особистістю людини з комплексом сваволі й ілюзій, яка виявилася у вчинку, що порушує кримінально-правову норму.

Поняття "соціопатичної особистості" є адекватнішим, ніж поняття "особистість злочинця" або "криміногенна особистість", що вживається у кримінологічній літературі. "Особистості злочинця" не існує, є соціопатична особистість людини, яка вчинила злочин. Також не існує "криміногенної особистості", оскільки не існує "криміногенності" як властивості особистості, а є "соціопатія" як властивість особистості, відзначає О. М. Костенко.

Таким чином, у механізмі заподіяння шкоди об'єкту кримінального правопорушення ключову роль відіграє вплив на потерпілого та, опосередковано, на соціальні зв'язки, що руйнуються внаслідок суспільно небезпечного посягання. Потерпілий певною мірою сприяє виникненню криміногенної ситуації своєю поведінкою, діями чи бездіяльністю. Звернемо увагу на положення Декларації прав дитини, прийнятої резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року, яка підкреслює необхідність спеціальної охорони та піклування про дитину через її фізичну та розумову незрілість. В цих випадках примусові заходи медичного характеру не можна відносити до інструментарію відновного правосуддя, оскільки останні не корелюють ні з медичними критеріями обмеженої осудності, ні з патологічними станами психіки неповнолітнього. Натомість заходи виховного характеру можуть застосовуватися одночасно з вирішенням питань про звільнення від покарання чи кримінальної відповідальності щодо осіб, які вчинили правопорушення в неповнолітньому віці¹⁴.

Слід додати, що кримінальні правопорушення неповнолітніх можуть вчинятися як з прямим, так і з непрямым умислом. Основним мотивом часто виступає прагнення самозахисту (фізичного чи психологічного), тоді як факультативними мотивами є помста, ревності, захист честі та гідності, прагнення матеріальних благ, реалізація амбіцій, страх чи відчуття небезпеки. Кожен з цих мотивів має різну вагу залежно від внутрішніх орієнтирів особистості та об'єктивної ситуації на момент вчинення правопорушення.

3. Кримінально-правові аспекти відновного правосуддя

Медіація, в контексті даного дослідження, є одним з інструментів з арсеналу відновного правосуддя в Україні, що застосовується на практиці у кримінальному процесі під час обговорення сторонами угоди про примирення з потерпілим або угоди про визнання винуватості з прокурором (в разі відсутності потерпілого, якщо правопорушенням завдано шкоди лише суспільним інтересам), які укладаються відповідно до глави 35 КПК України.

¹⁴ Ужитчак А. Ю. Історичний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 6.

Зазначимо, що усіх культурах світу існують традиції, подібні відновному правосуддю, адже цінності, такі як добровільне відшкодування шкоди, надійність, гідність і гармонія, що базуються на почутті справедливості та взаємодопомоги, є універсальними. Ці цінності важливі для емоційного виживання людей і дозволяють жити “без постійної загрози насильства”.

В постіндустріальному суспільстві людина прагне не лише до виправдання, але й до того, щоб бути коханою, подобатися іншим. Потреба подобатися іншим є необхідним для того, щоб людина відчувала себе гідно в такому суспільстві. Кожна людина, в тому числі неповнолітня, може вчинити правопорушення за певних обставин. Це може бути наслідком різних факторів, таких як вплив оточення, відсутність належного виховання або освіти, емоційні потрясіння, психологічні проблеми або навіть брак життєвого досвіду. Неповнолітні особливо вразливі до зовнішніх впливів, оскільки їхня психіка ще не сформована до кінця, вони часто не розуміють наслідків своїх дій і можуть діяти під тиском друзів або інших авторитетів. Вплив сім'ї, школи та соціального середовища також відіграє важливу роль у формуванні поведінки дитини. Якщо неповнолітній живе у складних соціальних умовах або стикається з насильством у сім'ї, це може спровокувати агресію, протест або вчинення правопорушень. З іншого боку, молоді люди іноді можуть не усвідомлювати, що їхні дії є правопорушенням, через брак знань або нерозуміння правових норм.

Правопорушення неповнолітніх можуть варіюватися від дрібних проступків до серйозних злочинів, і важливо розуміти, що кожен випадок потребує індивідуального підходу, з урахуванням обставин і мотивів вчинку. Звісно, правосуддя для неповнолітніх зазвичай є більш м'яким, оскільки метою є не покарання, а реабілітація і повернення на правильний шлях. Кожна людина за своєю природою не є ідеальною і має недоліки. Це фундаментальний аспект людського буття, який робить нас унікальними та неповторними. Від народження ми всі отримуємо різні якості, як позитивні, так і негативні, які формуються під впливом багатьох факторів: генетики, середовища, виховання та власного життєвого досвіду. Недоліки можуть проявлятися у різних формах, наприклад, у характері, поведінці чи зовнішності. Деякі з них можуть бути наслідком невпевненості, страхів або впливу суспільних стереотипів. Проте ці недоліки є важливою частиною нашого розвитку, оскільки через них ми можемо краще розуміти себе, вчитися на помилках і вдосконалюватися. Важливо усвідомити, що недоліки – це не щось негативне, а радше невід'ємна складова процесу становлення особистості. Вони дозволяють людям бути справжніми, а не маскуватися під вигляд ідеальних істот, які не роблять помилок. З давніх часів у людській культурі існує уявлення, згідно з яким Бог є любов. У різних епохах і культурах люди розуміли Бога як джерело ідеальної, безумовної любові. Любов – це не тільки емоційний стан, але і глибинна сутність, яка проявляється через доброту, співчуття і турботу. Любов прощає, як вказує християнське богослов'я. *“Коли ми свої гріхи визнаємо, то Він вірний та праведний, щоб гріхи нам простити, та очистити нас від неправди всілякої”* [1 Івана 1:9].

Коран також наголошує на важливості прощення та покаяння, говорить про милосердя і прощення грішників, як умову входження колишнього грішника до Раю. До прикладу, у сурі 39:53: *“Воістину, Аллаг прощає всі гріхи. Воістину, Він – Прощаючий, Милосердний”*. Коран підтримує покаяння і обіцяє прощення тим, хто щиро розкається: *“які покалися, увірували і робили добро – вони ввійдуть до Раю”* (сура 19:60). Крім вказаного, щодо помсти, відплати, то в сурі 42:40 зазначено наступне: *“відплатою за зло є таке ж саме зло! Та якщо хто простить і встановить мир, винагорода його буде за Аллагом! Воістину, Він не любить несправедливих!”*.

Вказані історичні тексти доводять необхідність визнання своїх помилок і щирого покаяння як умов для отримання прощення. Таким чином, тексти як Біблії, так і Корану, підкреслюють, що прощення правопорушників (грішників), людським судом також, співвідносяться з актами божественного милосердя і справедливості, і що покаяння є ключовим для очищення від гріхів та подальшого входження до Раю, як ідеального місця вічного щастя. Хоча християнство і іслам мають різні теологічні основи і уявлення про Бога, “обидві традиції поділяють подібні моральні принципи щодо прощення і покаяння”.

Дослідження відновного правосуддя в країнах Сходу виходить за рамки даної роботи. Проте, відновне правосуддя в країнах Сходу має інше історичне підґрунтя ніж в країнах континентальної Європи. Так, ісламську відновну практику в палестинській корінній традиції *сульха*, що є частиною ісламського правосуддя, “можна концептуалізувати як міжособистісне відновне правосуддя”. Відновне правосуддя в країнах Сходу розвивалося на основі іншого історичного підґрунтя, ніж у континентальній Європі. Особливості правових систем, культурних традицій і релігійного впливу визначають підходи до вирішення конфліктів та правопорушень у різних регіонах. Таким чином, відновне правосуддя в країнах Сходу, зокрема в ісламському світі, базується на міжособистісних стосунках, де примирення і гармонія в громаді важать більше, ніж каральний аспект правосуддя. Це відображає спільну тенденцію до пошуку альтернатив покаранню і сприяння примиренню та відновленню справедливості на рівні міжособистісних відносин.

Кримінальне законодавство України також містить норми, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності за умов примирення з потерпілим. Згідно зі статтею 46 Кримінального кодексу України (далі – КК), особа, що вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин (за виключенням певних видів правопорушень), може бути звільнена від кримінальної відповідальності, якщо вона досягла примирення з потерпілим і відшкодувала завдані збитки або усунула заповідяну шкоду. Щире каяття та добровільне відшкодування збитків також можуть бути враховані як пом’якшуючі обставини (ч. 1 ст. 66 КК України) та впливають на призначення покарання (ст. 69 КК України), а також можуть бути основою для звільнення від покарання (ч. 4 ст. 74 КК України) або для умовного звільнення (ст. 75 КК України).

Вагомим практичним аспектом протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя є такі обставини. Згідно зі статтею 48 Кримінального кодексу України, яка має назву «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв’язку зі зміною обстановки», особу може бути звільнено

від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. Обмеження щодо застосування цієї статті стосовно неповнолітніх законодавство України не містить. Особу, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин (крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних із корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції), може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною. Відповідно, як показано вище, участь неповнолітнього у «Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» є підставою для застосування звільнення від кримінальної відповідальності на підставі зміни обстановки. Як було з'ясовано, «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» ґрунтується на концепції відновного підходу у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків і нетяжких злочинів, вчинених неповнолітніми, та передбачає організацію комунікації між такими неповнолітніми і потерпілими від вчинених ними правопорушень із метою виправлення заподіяної шкоди, максимально раннього виведення неповнолітніх із кримінального процесу з обов'язковим вжиттям заходів для їх ресоціалізації та запобігання повторним кримінальним правопорушенням.

Угода про визнання винуватості представляє собою новий особливий порядок кримінального провадження, що виник після прийняття Кримінального процесуального кодексу України в 2012 році. Вона є важливою складовою розвитку інститутів звільнення від кримінальної відповідальності, які реалізують відновний підхід у кримінальному правосудді. Ця угода укладається між підозрюваним чи обвинуваченим та прокурором, в той час як потерпілий не є учасником процесу. Важливо зазначити, що укладення угоди про визнання винуватості не допускається у випадках, коли шкода була завдана інтересам окремих осіб.

Основною метою угоди є не примирення сторін, а досягнення компромісу, який часто має каральний характер. Цей компроміс може включати пом'якшення покарання чи часткове звільнення від цивільної відповідальності. Процес укладення угоди про визнання винуватості передбачає активну співпрацю підозрюваного чи обвинуваченого зі слідством, що сприяє викриттю інших осіб, залучених у вчиненні злочинів. Компроміс у цьому контексті служить не тільки інструментом для уникнення серйозніших наслідків для підозрюваного, але й важливим елементом для боротьби з кримінальними правопорушеннями.

Угода про визнання винуватості може укладатися за ініціативою як прокурора, так і підозрюваного чи обвинуваченого в будь-який момент провадження. Важливою умовою її укладення є участь захисника, а в разі неповнолітнього – також законного представника. Прокурор, приймаючи

рішення про укладення угоди, зобов'язаний врахувати кілька факторів, включаючи ступінь сприяння підозрюваного у розслідуванні, характер обвинувачення та суспільний інтерес. У разі відсутності згоди між сторонами, ініціатива не може розглядатися як визнання вини або відмова від обвинувачення.

Крім того, угода про визнання винуватості передбачає певні умови, які мають бути дотримані під час її укладення. Наприклад, у разі особливо тяжких злочинів угода може бути укладена лише за умови викриття підозрюваним інших осіб, які вчинили злочини, та підтвердження наданої інформації іншими доказами. Це свідчить про те, що даний інститут не тільки слугує для швидшого вирішення справ, але й покликаний забезпечити більш глибоке розслідування кримінальних правопорушень, запобігаючи новим злочинам.

Важливо також зазначити, що угода про визнання винуватості забезпечує значні переваги як для сторони захисту, так і для обвинувачення. Для підозрюваного чи обвинуваченого вона може стати можливістю для швидшого доступу до правосуддя, уникнення невизначеності щодо покарання та зменшення процесуальних витрат. З іншого боку, прокурор отримує можливість заощадити ресурси та час, зосереджуючи увагу на виявленні інших злочинів та злочинців, що важливо в умовах сучасних викликів кримінального правосуддя.

Таким чином, угода про визнання винуватості є інструментом, що сприяє досягненню балансу між інтересами держави, суспільства та осіб, залучених у кримінальний процес. Вона дозволяє не лише пришвидшити кримінальні провадження, але й забезпечити ефективну співпрацю між сторонами, що в свою чергу може призвести до підвищення рівня правопорядку та справедливості у суспільстві.

Укладання угоди про визнання винуватості також створює правову базу для захисту прав підозрюваних та обвинувачених, зокрема шляхом забезпечення їх участі в цьому процесі. Обов'язкова участь захисника під час укладення угоди гарантує, що інтереси особи будуть належно представлені та захищені. Цей аспект є важливим для забезпечення справедливості та прозорості в кримінальному правосудді, адже захисник має можливість контролювати процес укладення угоди, перевіряти її законність та обґрунтованість.

Очевидно, що медіація стає необхідною, коли конструктивний діалог між сторонами є неможливий. Найкорисніший приклад практичного застосування цих підходів в Україні – згаданий раніше пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», затверджений наказом Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України, який успішно діяв з 2019 по 2024 рік, та в липні 2024 року був розвинутий та переформатований до проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (наказ від 22.07.2024 № 2176/5/501/176). Крім того, впровадження відновного правосуддя є необхідним кроком до членства в ЄС згідно вимог Ради Європи.

Медіація в кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх має ряд переваг: оптимізація судового процесу, зменшення кількості апеляцій та

підтримка потерпілих, що створює умови для ефективного вирішення конфліктів. Кожна країна має своє власне регулювання медіаційних процедур. Загалом, досвід іноземних країн демонструє існування двох основних моделей медіації. Англосаксонська модель розглядає медіацію як альтернативний спосіб вирішення конфліктів без чіткого законодавчого закріплення, що визначає гнучкість цієї практики. Континентальна модель представляє медіацію як формальний процесуальний інститут, який закріплений у законодавстві.

У більш широкому сенсі медіація стає засобом, що забезпечує інтеграцію принципів відновного правосуддя в традиційні правові системи. Її впровадження в Україні, якщо це буде здійснено з урахуванням кращих практик, може позитивно вплинути на систему правосуддя. Таким чином, медіація в кримінальному процесі є не лише юридичним механізмом, а й важливим соціальним інститутом, який може значно покращити якість правосуддя, сприяючи примиренню та відновленню довіри в суспільстві.

Щодо угод про примирення та визнання винуватості. Угоди в кримінальному процесі зумовлюють особливий порядок кримінального провадження, що виник з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України в 2012 році. Основною метою угоди про визнання винуватості є не примирення сторін (на відміну від угоди про примирення), а досягнення компромісу, який має каральний характер. Таким чином, угода про визнання винуватості є інструментом, що сприяє досягненню балансу між інтересами держави, суспільства та осіб, залучених у кримінальний процес. Угода дозволяє не лише пришвидшити кримінальні провадження, але й забезпечити ефективну співпрацю, що в свою чергу може призвести до підвищення рівня правопорядку та справедливості у суспільстві, зменшення правопорушень.

Відновне правосуддя, завдяки угодам та медіації, як показано вище, має потенціал для справедливого вирішення конфліктів за участю (щодо) неповнолітніх та протидії злочинності, зменшення її у майбутньому.

ВИСНОВКИ

У висновках дослідження слід зазначити, що застосування відновного правосуддя в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх правопорушників демонструє високу ефективність у досягненні ресоціалізації їх та зниженні показників рецидивної злочинності. Зокрема, емпіричні дані мета-аналізів свідчать про статистично значуще зменшення рецидиву на 10–26% серед учасників програм відновного правосуддя порівняно з традиційними каральними санкціями; у ювенільних справах цей ефект є вищим (до 34% зниження рецидиву для сімейних групових конференцій) і особливо вираженим для злочинів невеликої та середньої тяжкості.

Інструменти відновного правосуддя, досудова та позасудова медіація, угоди про примирення (за КПК України), сімейні (групові) конференції та програми ресоціалізації забезпечують показник задоволеності учасників на рівні 85–95%. Доведено, що медіація та угоди про примирення є такими елементами, що підвищують профілактичний потенціал системи. З розглянутих авторами даними європейських досліджень, рецидив після медіації становить 12–18%, тоді як у контрольних групах 28–40%.

Обґрунтовано значний профілактичний потенціал відновного правосуддя в протидії злочинності неповнолітніх, підтверджений мета-аналізами: середній ефект зниження рецидиву становить 14% (95% СІ: 8–20%), з найвищими показниками для програм, орієнтованих на примирення і участь родини. Окреслено перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні з урахуванням глобальних тенденцій гуманізації, зокрема адаптації моделей Норвегії (показник рецидиву саме у Норвегії до 20% нижчий за середньоєвропейські), Німеччини, Данії та Швеції.

Пріоритетними напрямками розвитку в Україні є інституціоналізація медіації, гуманізація ювенальної юстиції, подальша розробка програм реінтеграції із активнішим залученням родинних та квазі-родинних елементів, включаючи патронатних вихователів, опікунів, заклади сімейного типу. Медіація як ключовий інструмент сприяє стійкому примиренню та зниженню рецидиву.. Доведено, що системна підтримка молодих правопорушників і залучення родини суттєво зменшують ризик повторних правопорушень (за даними пілотних проєктів в Україні станом на 2024–2025 роки, 68–75% справ завершувалися успішним примиренням без подальшого рецидиву протягом року).

Перспективи забезпечення справедливого (на повоєнний час) та водночас ефективного правосуддя щодо неповнолітніх в Україні, включають рекомендацію щодо відповідних змін у законодавстві. Як конкретну законодавчу пропозицію рекомендовано внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України шляхом доповнення глави 35 новою статтею, яка передбачатиме обов'язкове застосування медіації або програми відновного правосуддя в усіх кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх за злочинами невеликої та середньої тяжкості до винесення вироку, з можливістю звільнення від кримінальної відповідальності за умови успішного примирення та відшкодування шкоди.

АНОТАЦІЯ

Досліджено механізми застосування відновного правосуддя в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх правопорушників, з акцентом на інституційні та процесуальні аспекти його імплементації в національній системі ювенальної юстиції. Проаналізовано ключові інструменти відновного правосуддя, зокрема медіацію, угоди про примирення, сімейні групові конференції та програми ресоціалізації, які демонструють високий рівень ефективності в міжнародній практиці. Емпіричні дані мета-аналізів свідчать, що участь неповнолітніх у програмах відновного правосуддя асоційована зі зниженням рівня рецидиву на 10–15% порівняно з традиційними каральними санкціями; зокрема, в європейських юрисдикціях (наприклад, Австрія, Норвегія) рецидив після медіації становить близько 14%, тоді як у контрольних групах – до 33%.

Детально розглянуто співвідношення медіації та угод про примирення як центральних елементів відновного підходу щодо неповнолітніх, з урахуванням їхньої процесуальної автономії та взаємодоповнюваності. Обґрунтовано профілактичний потенціал відновного правосуддя в контексті протидії злочинності неповнолітніх, зокрема через зниження рецидивної злочинності (за даними мета-аналізів, середній ефект становить невелике, але статистично

значуще зменшення загального рецидиву на 7–12%, з вищими показниками для конференцій – до 38% зниження порівняно з контролем). Окреслено перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні з урахуванням глобальних тенденцій гуманізації кримінальної юстиції та інтеграції медіації в кримінальне судочинство, включаючи адаптацію успішних моделей.

Доведено, що пріоритетними напрямками розвитку відновного правосуддя в Україні є подальша інституціалізація медіації, гуманізація ювенальної юстиції, розробка комплексних програм соціальної реінтеграції та активне залучення неповнолітніх правопорушників до громадського життя. Медіація в цьому контексті виступає ключовим інструментом, сприяючи встановленню конструктивного діалогу між потерпілим і правопорушником, відновленню взаємної довіри та досягненню стійкого примирення. Встановлено, що системна підтримка та довіра до молодих правопорушників у процесі реінтеграції суттєво знижують ризик повторних правопорушень, тоді як залучення громадськості до відновних практик посилює соціальну когезію та довіру до системи правосуддя. Зроблено висновок, що впровадження освітніх, реабілітаційних і відновлювальних програм для неповнолітніх сприяє швидкій ресоціалізації та відновленню соціальних зв'язків, з емпірично підтвердженим ефектом зниження рецидиву (у пілотних проєктах України станом на 2025 рік 62% справ завершилися укладенням угод про примирення).

Проаналізовано перспективи розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх в Україні як чинника забезпечення гуманного, справедливого та ефективного правосуддя. Показано, що в повосенний період перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні матимуть значний потенціал.

Література

1. Про основні принципи застосування програм відновного правосуддя у кримінальному судочинстві: резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН від 24.07.2002. URL: http://www.mon.gov.ua/education/pozashkilna/popperedg_zlochiv/rezolucia.doc.
2. План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_956.
3. Костицький М. В. Відновне правосуддя у контексті правової політики України. *Формування української моделі відновного правосуддя: матеріали міжнар. конф.* (м. Київ, 10–11 лют. 2000 р.). Київ, 2000. С. 21–25.
4. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: посібник / Український Центр Порозуміння. Київ: Видавець Захаренко В.О., 2008. 200 с.
5. Горова А. Модель центру відновного правосуддя в громаді. *Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи: матеріали міжнар. конф.* (Київ, 20–21 квіт. 2006 р.). С. 37–45.
6. Нестор Н. В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2013.
7. Микитин Ю. І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010.

8. Пилипів Н. Відновне правосуддя в Україні: результати та перспективи. *Відновне правосуддя в Україні*. 2011. № 3–4. С. 87–99.
9. Хряпінський П. В. Заохочувальні кримінально-правові норми як нормативно-правове підґрунтя відновного правосуддя в Україні. *Судова практика*. 2009. № 9. С. 11–18.
10. Трубников В. М., Денисова Т. А. Відновне правосуддя стосовно неповнолітніх: яким воно має бути? *Юридичний журнал*. 2004. № 12 (30). С. 59–64.
11. Хоменко Є. В., Светлічний І. В. Відновне правосуддя у військових та воєнних злочинах: історичні аспекти. *Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення Міжнародного дня прав людини (м. Київ, 5 грудня 2024 року)*. Київ: ДНДІ МВС України, 2024. 371 с. URL: https://sci.lidubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/15875/1/Збірник_матеріалів_МВС.pdf#page=198
12. Светлічний І. В. Підготовка майбутніх фахівців з напряму відновного правосуддя: основні поняття, вітчизняний і зарубіжний досвід імплементації, філософська пропедевтика в педагогіці. *Professional training of future specialists amidst modern realities : кол. моногр. Том 2*. Baltija Publishing. 2025. С. 367–386. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-522-8-43>.
13. Рекомендація Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах» № R (99) 19 від 15 вересня 1999 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_828.
14. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. Андрушко П.П., Бакумов О.С., Баулін Ю.В., Бурдін В.М., Вишневська І.А., Горох О.П., Гуророва Н.О., Марчук Н.О., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. // За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ. 494 с.
15. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. К.: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
16. Рамкове рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 року про місце жертв злочинів в кримінальному судочинстві. URL: http://fedim.ru/wp-content/uploads/2014/07/o_meste_zhertv_ru.pdf.
17. Кримінально-процесуальний кодекс Франції. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/707/86/>.
18. Dünkel F., Gebauer D., Kesteremann C. Mare-Balticum-Youth Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*. 2005. N. 88. P. 215–239.
19. Miers D., Hale C., Maguire M., Netten A., Newburn T., Uglow S. *An Exploratory Evaluation of Restorative Justice Schemes*. London: Home Office, 2001.
20. Дубовик О. Розвиток відновної юстиції в романо-германській правовій системі // *European Journal of Prison and Probation*. EPPD. 2015. Vol. 2, no. 2. Pp. 47–66. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/47.pdf>.

21. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 184 с.
22. Костенко О. М., Ландіна-Виговська А. В. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити/*Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.
23. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монограф. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
24. Костенко О. М. Модернізація доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. Вісник Асоціації кримінального права України. 2014. № 1 (2). С. 193–208.
25. Костенко О. М. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього. *Вісник Національної академії наук України*. 2006. № 10. С. 33–38.
26. Костенко О. М. Соціопатична особа і концепція експесу у кримінології. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 4. С. 196–200.
27. Костенко О. М. Основи соціально-натуралістичної юриспруденції та кримінології: монографія. Одеса: ВД «Гельветика», 2021. 140 с.
28. Костенко Олександр. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори : монографія. Київ: Паливода А.В., 2020. 812 с.
29. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права. Проблеми філософії права. 2006–2007. Том IV-V. С. 98–106.
30. Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999.
31. Кваша Р. С. Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології. дис.... д-ра філос. Київ, 2021. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0821U102626>
32. Однолько І. В. The theoretical basis of crime prevention. *Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal "Air and Space Law"*. 2013. Vol. 4, no. 29. URL: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.29.6538>.
33. Василенко Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення кримінально-правового конфлікту. Baltija Publishing. 2020. С. 131-150 DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-033-9-8>.
34. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилук, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.
35. Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини: кримінально-правове значення. дис. д-ра філос. Київ, 2024. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0824U003562>
36. Колос М. С. Порівняльна оцінка показників біологічного віку підлітків. ОНУ. Одеса. 2020. 140 с. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/bitstreams/76b2cdf4-1f2e-4132-a15c-78c789657497/download>
37. Павловська А. А. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх (зарубіжний досвід). *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2016, № 1(6). URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/download/172962/173294>
38. Ужитчак А. Ю. Історичний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 68 URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/9.pdf

39. Светлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254–257. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/63>

40. Светлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 383–386. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.69>.

41. Светлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх: герменевтичний, історичний, психологічний аспекти. *Трансформація правової системи та захист прав людини під впливом воєнного стану*. 2024. С. 212–235.

42. Светлічний І. В. До питання розвитку концепції, форм і принципів відновного правосуддя у зарубіжних країнах. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в період воєнного стану* : збірн. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів. 2024. С. 138–142.

43. Співвідношення угоди про примирення та медіації в кримінальному процесі відновного правосуддя щодо неповнолітніх / І. В. Светлічний та ін. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2024. № 44. С. 86–95.

**Information about the author:
Svietlichnyi Igor Valeriyovych,**

PhD student,
Research Center,
Dnipro, 49094, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-7328-548X>